

OSMANLI ARŞİV BELGELERİ IŞIĞINDA BERGAMA ZEUS SUNAĞI'NIN BERLİN'E GÖTÜRÜLÜŞÜ HAKKINDA BAZI DÜŞÜNCELER

Bayram BAYRAKDAR*
Irmak KARABULUT***
Murat ÖCAL*****

Bülent KUCAK**
İzzet EGE****

Öz

Bu çalışma Bergama Zeus Sunağı'nın 19. yüzyılın ikinci yarısında Türkiye'den Berlin'e nasıl götürüldüğünü bilimsel verilerle ortaya çıkarmayı amaçlamaktadır. Aynı dönemde Batı Anadolu'daki antik kentlerden çıkartılan eserler, ciddi bir yasal prosedüre dayandırılmaksızın, kazıları yapan ülkelerin müzelerine taşınmıştır. Zeus Sunağı bu örneklerin başında gelmektedir. İzlenen arkeolojik ve sanat değeri olan eserlerin yurt dışına çıkarılmasının gerisinde, 19. Yüzyılda Avrupa'ya hakim olmaya başlayan siyasi ve ekonomik sömürgecilik ve yayılcılık politikalarıyla birlikte, Avrupa uygarlığının temeli kabul edilen eski uygarlıklara ait eserlerin aranması, Anadolu coğrafyasının söz konusu antik kentler ve tarihi eserler yönünden oldukça zengin olması gibi etkenler belirleyici ana sebep olarak değerlendirilmelidir.

19. yüzyılda özellikle Batı Avrupalı devletlerin vatandaşı olan araştırmacılar ve arkeologlara Türkiye'de çalışma izni verildi. Çalışma izni alanlar arasında, antik eser toplayanlar ve amatör arkeologlar, ülkelerinin resmi kişi ve kurumlarının da desteği ile Osmanlı Türkiye'sinde buldukları tarihsel ve/veya arkeolojik eserleri kendi ülkelerine götürüyorlardı. Bu eylem resmi yöntemlerle yapıldığı gibi kimi zaman resmi olmayan yollarla da gerçekleştirilmekteydi. Bergama Zeus Sunağı'nın Bergama'dan Berlin'e götürülüşü bu konuya en uygun örneklerdendir.

Anahtar Sözcükler: Zeus Sunağı, Osmanlı İmparatorluğu, Bergamon harabelerinin nakli, Carl Human, Alexander Konze, Osman Hamdi Bey, Meclisi Vükela Mazbataları, Tarihi eser kaçakçılığı.

-
- * Prof.Dr, Dokuz Eylül Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü,
(bayram.bayrakdar@deu.edu.tr).
** Araş Gör., Dokuz Eylül Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü,
(bulent.kucak@deu.edu.tr).
*** Doktora Öğrencisi, Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü,
(irmak.karabulut@hotmail.com).
**** Doktora Öğrencisi, Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü,
(izzetege@gmail.com).
***** Yüksek Lisans Öğrencisi, Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü,
(murat.ocal@deu.edu.tr).

IN THE LIGHT OF THE OTTOMAN ARCHİVE RECORDS SOME REVIEWS WHY AND HOW ZEUS ALTAR OF BERGAMA CONVEYED TO BERLİN

Abstract

The main aim of this article is to identify how Bergama Zeus Altar was taken from Türkiye to Berlin in the end of 19th century, by using scientific data. On the same period, artifacts found in antique cities in Western Anatolia were taken to the excavating country's museums without attributing any serious legal procedure. The reason is Anatolia is very rich of ancient cities and historical artifacts that once belonged to past civilisations considered as a base of European civilization and dominating policy of 19th century Europe was seeking economic colonialism and expansionism.

For this purpose, strating from the first half of the 19th century, research and excavation permissions were given to the foreigners. Many antiquity collectors or amateur archaeologists who had diplomatic support, could take antiquities found in excavations to abroad. These actions could only be done by permission, however it was not possible to prevent artifacts to be taken abroad since there were not strict rules for them. There was no state decree to deal illegal trade of antiquities in weaken Ottoman Empire. Eventhough developping museology in Europe also entered to Ottoman State in a short period of time, due to lack of educated personnel, it did not have a considerable effect on protecting excavated artifacts.

Keywords: Zeus Altar, conveying pergamon's Ruins, Carl Human, Alexander Conze, Osman Hamdi Bey, the Records of Meclisi Vukela, Historical Artifacts Smuggling, Pergamon Museum.

19. yüzyılın sonlarında, 1870'lerden 1890'lara uzanan süreçte, Türkiye'nin Bergama şehrinden götürülen ve İ. Ö. 133'te Helenistik Krallık olan Attalid hanedanı tarafından yapılmış olan Pergamonlularla istilâcı düşman olarak gösterilen Galatların/ Devlerin/Gigantların savaşını yansıtan Zeus Sunağı, günümüzde Berlin Pergamon Müzesinde sergilenmektedir¹.

1 Yunan Tanrısı Zeus'un Titanlarla/ Gigantlarla savaşları betimlenmiştir. Zeus'un savaş frizi, bu betimleme sanatının dramatik zirve noktasını göstermektedir. Zeus burada elindeki yıldırım paketi ile yılan ayaklı bir Titan'a karşı mücadele vermektedir. Sağ ve sol frizlerde Zeus'un üstte oluşu ve yıldırımların hedefini bulmasından, Tanrı'nın mücadeleyi kazandığı, biçiminde yorumlanmaktadır. Bkz., Yüksel Güngör, *Bergama Belleten*14, Bergama Kültür ve Sanat Vakfı Yayını, Bergama 2005, s. 71.

2014 yılında UNESCO Dünya Miras Komitesininin 38. Dönem Toplantısında Kültürel Peyzaj kategorisinde Dünya Miras Listesine alınan ve Helenistik, Roma, Doğu Roma ve Osmanlı Dönemlerine ait katmanları içerisinde barındıran Bergama Çok Katmanlı Kültürel Peyzaj Alanı, Pergamon [çok katmanlı kent], Kibele Kutsal Alanı, İlyas Tepe, Yığma Tepe, İkili, Tavşan Tepe, X Tepe, A Tepe ve Maltepe Tümülüsleri olmak üzere dokuz bileşenden oluşmaktadır.

Kale Dağı'nın tepesindeki antik Pergamon yerleşimi anıtsal mimarisıyla Helenistik dönem şehir planlamacılığının en iyi örneğini temsil etmektedir. Athena Tapınağı, Trajan Tapınağı, Helenistik dönemin en dik tiyatro yapısı, kütüphane, Heroon, Zeus Sunağı, Dionysos Tapınağı, agora ve gymnasium yapıları bu planlama sisteminin ve dönem mimarisinin en seçkin örnekleri olarak karşımıza çıkmaktadır. Helenistik Bergama Krallığının başkenti olan kent, önemli bir eğitim merkeziydi. Daha sonra Roma İmparatorluğunun Asya

Bergama/Pergamon Antik Kenti, İzmir'in 110 km kuzeyinde, İzmir-Çanakkale yolunun 8 km doğusunda yer almaktadır. Kadim uygarlıklardan birini temsil eden Bergama antik şehri, tarihte ve özellikle 19. yüzyıldan itibaren birçok gezgin, araştırmacı, arkeolog ve eski eser kaçıncılarının ilgisini çekmiştir. Bunun nedeni, dünyanın ilgisini çeken antik eserlerden biri olan Zeus Sunağı'nın burada olmasıdır. Araştırmamıza konu olan bu muhteşem Sunak, 19. yüzyılın ikinci yarısında, yoğunluklu olarak 1870'li ve 1880'li yıllarda Alman arkeologlar, araştırmacılar, konsoloslar marifetiyle aşama aşama sandıklarla Bergama-Çandarlı-İzmir güzergâhıyla Berlin Müzesine intikal ettirilmiştir².

Anadolu coğrafyası antik kentler ve tarihi eserler yönünden oldukça zengindir. Bu zenginlikte, Lidyalılar, Frigyalılar, Misyalılar, Karyalar, Kapadokyalılar vb. pek çok uygarlığa dair antik kentler ve tarihi eserler önemlidir. Bu eserlerin en önemlilerinden biri de Bergama/Pergamon Antik Kentidir. Anadolu'da pek çok uygarlığa dair antik kentler ve tarihi eserler Avrupalı devletlerin ulusal bilim politikalarında önemli bir yer edinmiştir. İzmir ve çevresi gibi Yunan ve Roma dönemi kalıntılarıyla dolu olan kentlerde yaşayan yabancı tacirlerin, genel olarak Batılıların ve özellikle Alman ve İngiliz kökenli Türkiye'de bulunan kişilerin bir görevi de antik eserleri araştırmak ve buldukları kalıntıları ülkeleri adına toplamak idi. Özellikle 19. yüzyılın ikinci yarısında, İngilizler, Fransızlar, Avusturyalılarla birlikte Almanlar da söz konusu nedenlerle Türkiye'nin tarihi zenginliklerine ilgi duydular³.

Eyaleti başkenti olan Bergama, döneminin en önemli sağlık merkezlerinden Asklepiyon'a ev sahipliği yapmıştır.

Çevresindeki kültürel peyzaj ile birlikte Helenistik ve Roma Dönemlerine ait pek çok istisnai örneği, bünyesinde barındıran kent, özellikle Roma ve Doğu Roma dönemlerine ait katmanlar üzerinde yayılmış olan Osmanlı dönemi mimarisine ait pek çok cami, han, hamam ve ticari merkez ile de önemini korumuştur. Bkz.; www.kulturovarliklari.gov.tr/TR,44423/dunya-miras-listesi.html

- 2 1881'den sonra Müze-yi Hümayûn Müdürü olan Osman Hamdi Beyin, 1896 tarihli Sadrazamlığa ve Maarif Nazırlığı'na konuyla ilgili resmi raporunda kazı görevlendirmesiyle ilgili ayrıntılı bilgi verilmektedir: "...Almanyaluların mukaddemâ istihsal etmiş oldukları [önceden aldıkları] ruhsat mucebince Berlin'e nakletmiş oldukları asârn [Pergamon Sunağı'nın parçaları hâlinde taşınmasının] enkaz ve ezası olarak muahharan [eserden geriye kalan yıkıntı ve parçaların son defa olarak] bulup yetmiş [70] sandık derununa [içine] vaz' etmiş oldukları [koydukları] bin dokuz yüz on yedi [1917] parçanın dahi Berlin'e irsali [ulaştırılması] iltimasında bulunmuşlardır. iltimas olunmuş, ve eğer çi [eğer ki] evvelce verilen mezuniyetin [önceden verilen kazı araştırması izninin] müddet-i münkaziye olması hasebiyle [sürenin sona ermiş olması nedeniyle] ecza-yı mezkûrenin [kazıda elde edilen söz konusu parçaların] nakline selâhiyetleri yok ise de [yetkileri bulunmamakla birlikte], bunların Almanya müzesince ehemmiyeti hâiz olduğu ve Müze-yi Hümayûnca işe yarar şeyler bulunmadığı [Sadrazamın ve bürokratlarının görüşüne göre, Osmanlı müzesince önemi yok muydu acaba?!]..."

Bkz., Başbakanlık Osmanlı Arşivi Meclis-i Mahsus İradeleri, (BOA İMM), Belge no: 585/3683.

- 3 Süleyman Özkan, *Osmanlı Devleti'nde Arkeolojik Kazı Çalışmaları*, Ege Üniversitesi Yayını, İzmir 2009, ss. 51-52. Ayrıca bkz. Rauf Beyru, *19. Yüzyılda İzmir Kenti*, Literature Yayınları, İstanbul 2011, s. 5; Alfred C. Wood, *A History of Levant*, Oxford University Press, London 1953, p. 242.

Osmanlı İmparatorluğu topraklarında yabancılara araştırma ve kazı yapma izni 19. yüzyılın ilk yarısından beri verilmekteydi. Diplomatik desteğe sahip pek çok eski eser meraklısı ya da amatör arkeolog, kazılarda buldukları eski eserleri yurt dışına götürebiliyordu. Bu durum izne bağlanmıştı; ancak bu uygulamalarda kesin kurallar bulunmadığından eserlerin yurt dışına götürülmeleri önlenemiyordu. Zayıflamış olan Osmanlı Devleti'nde tarihi eser kaçakçılığı ile uğraşacak devlet iradesi yoktu. Avrupa'da gelişen müzecilik, Osmanlı Devletine kısa sürede girmiş; ancak, kurulan müzeler, yetişmiş bilim adamı eksikliği nedeniyle kazılarda çıkartılan eserlerin korunmasında istenen düzeyde etkinlik gösterememişlerdir.

1. Pergamon Zeus Sunağı'nın Güncelliğinin Uluslararasılaşması

Konunun güncelle taşınmasının önemli olduğu tarafımdan değerlendirilmektedir. Özellikle yabancı inceleme ve kaynak niteliğindeki eserlerde, Alman kazı bilimci, araştırmacı ve yetkililerin Zeus Sunağını Berlin'e götürerek hem Almanya'ya hem de Osmanlı'ya bu eserin kazandırıldığı görüşü işlenmektedir. Türkiye'de ise sunağın ülkeden çıkarılışı ile ilgili eleştirel bir perspektiften çok, iki devletin anlaşması sonucu sunağın götürüldüğü görüşü hâkim bir bakış açısı olarak etkisini sürdürmektedir.

Soğuk Savaş sürecinin sonunda Alman birliğini sağlayan antlaşma 31 Ağustos 1990'da imzalandı. Antlaşmanın 35. Maddesi, arkeolojik tarihi eserlerin ve koleksiyonların yönetimini, bir zamanlar Prusya'ya bağlı olan ve daha sonra Doğu ve Batı olarak bölünen Alman devletlerine, *Foundation of Prussian Cultural Property/Stiftung Preubisher Kulturbesitz* kurumuna veriyordu. Tarihsel anıtlar kompleksi, beş ayrı müzeden oluşan Altes, Neues, Bode ve Pergamon müzeleri 19. yüzyıldan 20. yüzyıl dönemecine neoklasik tarzda inşa edilmiş ve Prusya devletini sembolize etmekteydi. İngilizlerin British Museum'u, Fransızların Luvr'u karşısında Almanların da 1871'den sonraki emperyal gücünü temsil eden anıtlar kompleksi neden olmasındı?!⁴

Berlin Duvarı'nın yıkılması ve Nazilerin yaptığı holocaust anılarının gölgesinde Doğu ve Batı Almanya'nın birleşmesi, Berlin'deki arkeolojik koleksiyonların birleşmesini de beraberinde getirdi. Söz konusu tarihsel anıtlar, uluslararası bir sorun hâline geldi. Yeni dönemde yeni Berlin'in kültürel mirası algısı nasıl tesis edilmeliydi ve birleşen Almanya'da geçmişin anılmasında çerçeve nasıl çizilmeliydi?

İlginçtir, Nazi rejiminin kurbanlarını anma yıldönümlerinde Federal hükümet üzerinde uluslararası baskı oluşturulurken, yakın geçmişte, Doğu Almanya'nın tarihselliğini çağrıştıran semboller, gelenekler, törenler vb.

4 S. M. Can Bilsel, "Zeus in Exile: Archaeological Restuation as Politics of Memory", *Working Paper Series: 13*, Center for Arts and Cultural Policy Studies, Princeton University, <https://www.princeton.edu/~artspol/workpap13.html>, (Erişim: 23. 06. 2016).

hakkında sistematik baskı yapıldı. Yeni dönemde Berlin'de, Soğuk Savaş sürecinde zafer kutlamalarının merkezi olan Postdamer Platz (Postdamer Meydanı)'da, Amerikan stili AVM'ler/alışveriş merkezleri ile resmi/özel kurumların ve şirketlerin genel merkezleri yer aldı. Böylece kapitalizmin gücü ve etkisi altında Doğu Almanya'ya ait izler ve anılar silinmek isteniyordu. Tarihi anıtların ve müzelerin, yapılarını, izlerini ve anılarını saklayan yeni Berlin, artık, yıldönümü kutlamalarının kenti olacaktı.

Bu çalışmanın önemli amaçlarından biri yeni dönemde, 19. yüzyılın ikinci yarısında devletlerarası alışılan hukuk ve gelenek kurallarının göz ardı edilerek Bergama'dan Berlin'e götürülen Zeus Sunağı'nın kültürel mülkiyetinin tanımlanması, atadan kalma ulusal miras/national patrimony ve tarihsel miras konusunda, özellikle, Türk ve Alman toplumlarına ve devletlerine tarihsel perspektif sunma düşüncesiyle yaptığımız değerlendirmeyi yansıtmaktadır.

2. Türkiye'de Müze-yi Hümâyûn'un Kurulması

Avrupa'da bilim ve sanat ilişkisi Rönesans'ta oluşmuş ve gelişmiştir. 17. yüzyıldan itibaren büyük koleksiyonlar, 18 yüzyıldan itibaren ise kimi özel müzeler oluşmaya başladı; ancak, bunlar her zaman ziyaretçilere açık olmadı. Koleksiyonların satın alınması ve bunların devlet eliyle halka sunulması 18. yüzyılda görülmeye başladı. Örneğin; İngiltere'nin dünyaca ünlü *British Museum*'u 1759 yılında böyle bir koleksiyonun devlet tarafından satın alınmasıyla sistemli bir şekilde halkın hizmetine açılmasıyla ünlendi; ayrıca ünlü Louvre Müzesi Fransız hükûmeti'nin 1793'te *Louvre Sarayını* müzeye çevirmesi ile oluştu. Amerika Birleşik Devletleri'ndeki Philadelphia Müzesi de 1785'te açıldı⁵.

Bu gelişmelere paralel olarak 18 ve 19. yüzyıllar boyunca müzeler çeşitli sanatsal, etnografik ve antik objeleri toplayan, onları koruyup sergileyen kurumlar olarak tanımlanmışlar ve bu şekilde işlev görmüşlerdir. Bu yapı ve tanımlarıyla müzeler, 19. yüzyıl sonuna kadar klasik koleksiyon müzeciliği dönemlerini yaşadı. 20. yüzyılın başlarından itibaren ise bu klasik müzecilik yaklaşım ve akımlarının terk edildiği ve 20. yüzyıl teknolojisinin öncülüğünde çağdaş müzeciliğe geçiş yaşandığı görüldü⁶.

1869'a kadar Osmanlı Türkiye'sinde müzecilik çalışmaları yapılmıştı; ancak, Batılı tarzda ilk müze kurma girişimleri Sadrazam Âli Paşa ve Maarif Nazırı Saffet Paşa tarafından başlatılmış ve bugünkü Sultan Ahmet'te Müze-yi Hümâyûn kurulmuştur. *Müze-yi Hümâyûn* kurulmadan kısa bir süre önce ise 13

5 Fehim Kuruloğlu, "Osmanlı Devleti'nde Müzecilik", *Tarih Okulu*, S. 6, Ocak-Nisan 2010, ss. 45-61.

6 Atilla Erden, "Etnografya Müzelerimiz ve Müzelerin Eğitimdeki Rolü," *I. Müzecilik Semineri*, Eskişehir 1990, s.7.

Şubat 1869'da *Asâr-ı Atika Nizamnamesi* yürürlüğe konmuştur. Bu nizamnameye göre, yerli ve yabancı kazı bilimcilerle kazı izni Maarif Vekâleti'nce verilir, elde edilen eserler yurt dışına çıkarılamaz; ancak, sikkeler yurt dışına çıkarılabilir. Yurt içinde, kazıdan çıkarılan eserler satılabilir, ama önce devlete satılmalıydı. Bulunan eserler mal sahibine ait olacaktı⁷.

Osmanlı Devleti'nde Müze kavramı, resmi olarak Sadrazamlık makamından Maarif Nezaretine gönderilen 29 Ocak 1869 tarihli bir talimat yazısında yer aldı ve *müzehane* adıyla ilk kez kullanıldı. 8 Temmuz 1869'da Müzeyi Hümayûn'un başına ilk atanan müdür Katolik bir İrlandalı olan Edward Goold'tur. Goold, Mekteb-i Sultanî'de Tarih öğretmenliği yapmış, İstanbul'un tanınan Avrupalılarından biriydi. Goold'la aynı dönemde yaşamış kişilerin fikirleri taban tabana zıttır. Semavi Eyice'nin incelemesine yansıyan müzecilik çalışmalarına ilgili bir değerlendirmeye göre, "Sadrazam Âli Paşa tarafından 1869'da İngiliz Elçiliği'nin tavsiye ettiği ve İstanbul'da çok karanlık bir şöhreti olan Mr. Goold adında biri müzenin başına getirilmiştir. Buna karşılık İstanbul'da Fransızca bir dergi yayınlayan Alfred de Caston ise, 1868'de Paris'te basılan "Constantinople en 1869 - Historie des Hommes et des Choses" başlıklı kitabında "Galatasaray Sultanisi'nin ders nazırı M. Goold'un İstanbul'da yaşayan Avrupalıların en ilgi çekicilerinden olduğunu yazdıktan sonra, O'nun "İngiltere'nin en eski ve en yüksek soylularından ve Büyük Britanya'nın en büyük adlarıyla akraba bir aileden geldiğini, Avusturya ordusunda yüksek bir rütbeyle subaylık yaptığını ve bu saygıdeğer kişinin engin bilgisiyle sarsılmaz hoşgörülülüğünü, geleceğin vatandaşlarını yetiştirmeye ve onlara yol göstermeye harcamaktadır" diyerek tarif eder. Caston'a göre Goold, 1867 ve 1868'de Doğu'da öğretim hakkında çok dikkat çeken ve mükemmel bir de kitap yayımlamıştır⁸.

1870'lerin başından itibaren arkeolojik eserlerin çıkarılması yönünde ciddi bir artışın yaşandığı görülmektedir. Kırım Savaşı'nda Osmanlılar ile İngiliz ve Fransızlar arasında gelişen dostluk yapılan kazı ve araştırmalar da bu devletlerin katkılarının artmasına vesile olmuştur. Dethier'in müdürlüğü sırasında gelişen en önemli olaylardan biri; Truva hazinelerinin Heinrich Schliemann tarafından çıkarılmasıdır. Hazineserin geri alınması için dava açan Dethier dava için Atina'ya gitmiş; fakat, Osmanlı Devleti'nin yüklü bir tazminat karşılığı haklarından feragat etmesiyle dava kapanmıştır. Bu olayın hemen ardından *Asar-ı Atika Nizamnamesi* çıkarılmıştır. Müzecilik hareketinin gelişmesiyle beraber eski eserlerin değerleri daha iyi anlaşılmasına başlanmıştır. Bundan önceki süreçte altın dışındaki herhangi bir eşyanın ya da madenin alınıp satılması pek önemsenmemekle beraber, tarihi kalıntıların Avrupa'da gördüğü değerin anlaşılmasıyla, Osmanlı yöneticileri de gereken önlemleri alma yoluna gitmişlerdir⁹.

7 Özkan, a.g.e., s. 51-52.

8 Semavi Eyice, "Arkeoloji Müzesi ve Kuruluşu," *Tanzimat'tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, İstanbul 1985, s. 1598.

9 Özkan, a.g.e., ss. 51-53.

Müze-yi Hümayûn Müdürü Dr. Dethier, döneminde arkeoloji ve müzecilik alanında öğrenim yapacak bir okul kurulmasına karar verilir. Yabancıların yaptıkları kazılarda çıkan eserleri inceleyerek, onarımını yapacak ve kazı araştırmalarını yönetecek elemanlar yetiştirecek bu okula ait bilgiler 1874 yılında gazetelerde yer alır. Galatasaray Sultanisi'nden Fransızca, Latince ve Rumca öğrenerek mezun olmuş öğrenciler arasından 10'u bu okulda iki yıl özel öğrenim görecekti. Nüvizmatik, alçı-kopya alma, fotoğrafçılık dersleri okutulacaktı. Okulun müdürlüğünü Dethier yapacaktı ve öğrenciler ayda 200 kuruş maaş alacaklardı. Okulun adının İzzediniye olacağı ve yıllık 90 bin kuruş ödenek istendiğini belirtilmiştir. 1877 yılında Sultan Abdülaziz tarafından kuruluş onayı çıkan bu okul maalesef eğitim-öğretime başlama şansı bulamamıştır¹⁰.

Dethier'den sonra Osmanlı müzeciliğinin başına Osman Hamdi Bey geçti. Müzecilik ve ulusal bilim sanat politikasının oluşturulması açısından bu görevlendirme önemliydi. Osman Hamdi Bey, 1842 senesinde İstanbul'da doğmuştur. Babası Gazi Edhem Paşa, Avrupa'ya gönderilen ilk öğrencilerden birisi olup, Fransa'da on yıl yaşamış yurda döndüğünde mabeyn ferikliği (yaver subay) görevlerinde bulunmuş, Berlin ve Viyana'da ülkesini elçi olarak temsil etmiş, Şura-yı Devlet/Danıştay Reisliği ve Sadrazamlık görevlerinde bulunmuş; tanınan, aydın bir kişiydi.

Osman Hamdi Bey de babasının yolunda Osmanlı Devleti'nde Müzecilik tahsilini Fransa'da yapmak üzere 1857 yılında Paris'e gitti. Paris'te on iki sene kalarak Paris Üniversitesi Hukuk Fakültesi'ndeki derslerine devam eden Osman Hamdi Bey, hukuk eğitimini yarıda bırakarak, Güzel Sanatlar dalında resim dersleri almaya başladı. Bu özelliği ile kendisi tahsil görmüş ilk Türk ressamlarından biri olmuştur.

1869'da Türkiye'ye çağrılarak Bağdat Vilayeti Umur-ı Ecnebiye[Dışişleri] Müdürlüğü'ne tayin oldu. Sonraları 1871'de sarayda Teşrifat-ı Hariciye Müdür Muavinliği, 1875'te Hariciye Umur-ı Ecnebiye Kâtipliği, 1876'da Matbuat-ı Ecnebiye Müdürlüklerinde çalışan Osman Hamdi Bey, 1877 senesinde Beyoğlu Altıncı Daire Belediye Müdürü oldu ve bu görevinde savaş sonuna kadar kaldı. Daha sonra memuriyetten çekilerek resimle meşgul olmaya başladı ve 1881 yılında Müze-i Hümayûn'un müdürlüğüne getirildi. Bu yeni göreviyle hem kendi yaşamında, hem de Türk müzeciliğinde yeni bir sayfa açmış oldu. Osman Hamdi Bey, ilk olarak Çinili Köşk'ün içinde ve çatısında gerekli tadilatı yaptırdı ve Çinilerin üzerlerindeki sıvaları temizletti. Yeni müdür bir taraftan koleksiyonları bilimsel yöntemlerle düzenlemek için uğraşiyor, diğer taraftan yabancı arkeologlar getirterek müzedeki eserlerin birer katalogunu hazırlatıyordu. Osman Hamdi Bey, bir okul açılması için çok uğraşmıştı. Çinili Köşk'ün yakınına inşa edilen yeni bir bina ile bu hayalini de gerçekleştiren

10 Rezzan Kocabaş, "Müzecilik Hareketi ve İlk Müze Okulunun Açılışı," Belgelerle Türk Tarihi Dergisi, S. 21, İstanbul, 1969, s. 76.

Osman Hamdi Bey, müze müdürlüğü görevinin yanında Sanayi-i Nefise Mektebi'nin (Güzel Sanatlar Okulu) müdürlüğü de üstlendi ve okul 3 Mart 1883'te törenle hizmete açıldı¹¹.

3. Zeus Sunağı'nın Berlin'e Götürülüşü

Zeus Sunağı'nın Bergama'dan Almanya'ya *yasal olmayan yollarla gizlice götürülmesi* ve/veya 1870'lerden sonra Almanlarca *keşfedilmesi* Türk ve Alman kaynaklarında farklı terminolojilerin geliştirilmesini de beraberinde getirmiştir. 1864'te Osmanlı hükümeti, Bergama-Dikili yol güzergâhını modern usullerle inşası için Carl Human isminde bir Alman mühendisi ücretli olarak görevlendirmiştir. Humann/Hofman, bölgede bulunduğu sırada tarihi Bergama Kalesi duvarları üzerine 8. yüzyılda yapılmış heykel kabartmalarını fark eder. Human, 1864-1871 yılları arasında Türkiye'nin resmi birimlerinden hafriyat/kazı yapma yetkisi almadan Bergama Kalesinde / Akropolis kazı yapmaya başlar ve kazıdan çıkardığı tarihi eserleri Berlin müzesi müdürünün dikkatini çekmek ve müzeye kazandırmak adına Berlin'e gönderir. Alman devletinin aklını tarihi ve arkeolojik eserlere yöneltme eğilimini 19. yüzyıl Almanya'sının jeopolitiğinin dayattığı 1871'deki emperyal vizyonla açıklamak gerekir. Bu konuda, Pergamon Museum Müdürlüğü'nün yayınlamış olduğu rehber kitapçıkta, konunun uzmanı Max Kunze şöyle bir değerlendirme yapar:

18.yüzyılın ortalarından itibaren II. Frederik'in önderliğinde Brandenburg Dükalığı Prusya'ya dönüştü. Prusya ise Başbakan Bismarck ve II. Kaiser Wilhelm ile 1971'de Almanya İmparatorluğu kimliğine ulaştı. Bu gelişmenin anlamlı

11 Kapsamlı bilgi için Bkz., Arif Müfid Mansel, "Osman Hamdi Bey", *Belleten*, C. 24, Ankara 1960, s. 294. Osman Hamdi Bey, 1884 nizamnamesinin uygulanmasında görülen bazı eksiklikler üzerine mevcut nizamnamenin ana esaslarına dokunmadan, bazı ifadeleri daha açık bir şekilde belirterek 24 Nisan 1906 tarihinde yürürlüğe soktu. Bununla kapatılan en önemli eksiklik ilk defa Müzeler Umum Müdürlüğü'nün bütün eski eserlerle ilgili işleri yürütmekle yükümlü olduğunun belirtilmesidir. Böylelikle Osmanlı idarecilerinin eski eser anlayışının yavaş yavaş değiştiği görülür. Müze ve eski eserlerle ilgili o dönemin zihniyetini belirtmesi açısından Halil Edhem'in şu anlattıkları önemlidir: "*Evvvela şunu söyleyeyim ki, Avrupa'da bazı kimseler vardır ki, müzelerin göreceği vazife ve hizmet bitmiş olduğundan artık onlara lüzum olmadığını iddia ederler. Hatta müze kelimesini bile artık işitmeğe tahammül edemezler. Bizde ise bu akılda adamlar maalesef'el'an az değildir. "Bu kırık taşları bu kadar masrafla toplamakta ne mana vardır. Bunlar hükümete büyük yük oluyor. Bunları satıp başımızdan def etmeliyiz" diyerek, acizlerine[bana] bu işlerin başında olduğum sırada hitap edenler çok olmuştur. Hattâ Balkan Harbi'nde, müzemizin en kıymetli parçaları bir ecnebi hükümdara bir milyon liraya resmen terhin edilmek[rehin verilme] tehlikesine bile girmişti."*

Osman Hamdi Bey, İstanbul Müzesini zenginleştirmek için 1883-1895 seneleri arası önemli yerlerde kazılar yaptı. Bu kazılarda oldukça değerli eserler bularak bunları İstanbul'a naklettirdi. Nemrud, Myrina, Kyme, Aiolya nekropolleri, Lagina, Tralles ve Alabanda kazılarından çıkan eserler İstanbul'daki müzeye sığmaz olmuştur; ancak en büyük buluşu ve dünya çapında tanınırlığını arttıran kazısı, 1887 yılında bugün Lübnan sınırları içerisinde kalan Sayda şehrinde gerçekleştirdiği kazıdır. Fenike krallarına ait bir mezarlığın bulunması büyük yankı uyandırdı ve eserler İstanbul Müzesi'ni dünyanın sayılı müzelerinden biri hâline getirdi. Bkz., Halil Edhem, "Müzeler", *I. Türk Tarih Kongresi Bildirileri*, Ankara 1932, s. 539; Halit Çal, "Osmanlı Devleti'nde Asar-ı Atika Nizamnameleri," *Vakıflar Dergisi*, C. 26, 1997, s. 393.

bir sonucu olarak Berlin başkent oldu ve Berlin'de bulunan çeşitli araştırma enstitülerine ve müzelere kuruluş sürecine kayda değer bir kültürel meşruiyet kazandırdı. Kültür ve Eğitim Bakanlıkları, Berlin Müzesi'ni, Louvre ve British Museum'daki koleksiyonların seviyesine getirme ihtiyacı hissettiklerinden, Türkiye'de bulunan yeraltı zenginliklerinin Berlin'e götürülmesi koleksiyonların tanınması açısından iyi bir fırsat olarak değerlendirildi¹².

Osmanlı imparatorluğunda çok sayıda isyan ve ayaklanmaların çıkması; ayrıca, 93 Harbi olarak bilinen 1877-1878 Türk-Rus Savaşı, Alman İmparatorluğu'nun Osmanlı İmparatorluğu üzerinde nüfuzunu güçlendirmesine yardımcı olabilirdi. Böyle bir ortamda Pergamon'da kazı yapma izninin alınması kolaylıkla sağlandı. Arkeolojik buluntuların paylaşımı 1878-1879'da Bismarck'ın desteğiyle yeniden müzakere sonucunda sağlandı. Yeni anlayışla, 20.000/ yirmi bin Mark karşılığında, Türk hükümeti Pergamon Sunağı'na ait tüm arkeolojik buluntuların Berlin'e taşınmasına izin verdi¹³. Kültür Bakanlığı uzmanlarından Mehmet Önder'in bir çalışmasında yer alan bilgilere göre, 1874 Nizamnamesi koşullarına göre, Türkiye'nin payına düşen 1/3'lük hisse 40.000 (kırk bin) Frank karşılığında Almanlara terk edilmiştir¹⁴.

Kırım Savaşı sonrasında Osmanlı Devleti'nin Batılı ülkelerle ilişkileri giderek daha kapsamlı hâle geldi. İlişkilerin gelişmesiyle kazı çalışmaları, İngiliz ve Fransız arkeolog ve uzmanlarca yaygınlaştı. Osmanlı'nın beka sorunu yaşaması nedeniyle yabancı ülkelerin Türkiye'de her alanda olduğu gibi, arkeolojik kazı yapmalarında da ayrıcalıklar tanındı; ayrıca, araştırmaları daha bilimsel temele oturtmak kaygısı da taraflara imkânlar sunmaktaydı. Türkiye'de 1870'den itibaren bilinen nedenlerle yabancıların kazı faaliyetleri giderek arttı. Bu tarihlerde Müze-yi Hümayun Müdürü çalışmalarını 1881 yılına kadar sürdürecektir olan Alman Dr. Phillip Anton Dethier'di.¹⁵ Kazı çalışmalarına bakıldığında, artık, öne çıkanlar konsoloslardan ziyade bilim adamları, arkeologlar, eski çağ dilleri ve sanatı uzmanları idi. Kazılar sonucu Sümer, Akkad gibi bilinmeyen eski uygarlıklar keşfedildi. Böylece müzeler, sadece sanat eserlerinin bulunduğu yerler değil, aynı zamanda arkeolojik ve/veya tarihsel her türlü kalıtların, belgelerin saklandığı yerler hâline geldi.¹⁶

Dönemin Müze-yi Hümayun Müdürü Dethier, 1874 yılında belirtildiği üzere 36 Maddeden oluşan yeni bir *Asâr-ı Atika Nizamnamesi* yayınladı; ancak, bu nizamname ülke çıkarları ve ulusal bilim politikası adına değerlendirildiğinde

12 Sefa Taşkın, *Sürgündeki Zeus: Bergama'dan Berlin'e Berlin'den Bergamaya*, Bergama Belediyesi Yayını, İzmir 1991, s. 44.

13 Max Kunze, "The Pergamon Altar: Its Rediscovery History and Restruction", *Museum Guide*, Mainz am Rhein: Staatliche Museen zu Berlin Preubisher Kulturbesitz Antikensammlung, 1995. pp. 10-11.

14 Mehmet Önder, "Bergama'daki Ünlü Pergamon Tapınağı Berlin'e Nasıl Taşındı?", *Kültür* 99, Ankara 1993, ss. 64-66; Özkan, *a.g.e.*, ss. 51-52.

15 *A.g.e.*, s. 55.

16 *A.g.e.*, ss. 55- 56.

öncekinde daha geriydi. Buna göre kazılardan çıkarılan eserlerin üçte biri mal/ arazi sahibine, üçte biri hafire/kazı yapan'a ve üçte biri de devlete kalacaktı¹⁷.

Bu yeni nizamnamedeki koşullara göre, bölüşme bazen bedel takdirine ve bazen de değişik tokuşa dayandığından müzeye eser kazandırmak açısından elverişli değildi; çünkü kimi kazıcılar, devletin hakkını bile satın almak suretiyle eserleri kendi ülkelerine götürebiliyorlardı. Bergama Zeus Sunağı da 1874 nizamnamesinin yabancılara sağladığı bu örtülü fırsattan yararlanmak suretiyle arkeologlar ve ilgili devletler kazıdan çıkan eserleri ülkelerine götürdüler.

İncelememizin arka planını aydınlatması açısından İlber Ortaylı'nın *Osmanlı İmparatorluğu'nda Alman Nüfuzu* adlı eserindeki değerlendirmesi önemlidir¹⁸:

“Alman yayılmasının hedeflerini saptamak ve bu coğrafi yayılma alanını araştırmak için, Alman doğubilimcileri 19. yüzyılın ikinci yarısında hızla örgütlendi ve yoğun bir araştırma faaliyetine başlayarak kültürel zenginliklerin yağmasına giriştiler. Türklerin cehaletinden dolayı verildiği söylenen, gerçekte şantaj ve baskı yoluyla zorla alınan Bergama Zeus Sunağı ile sembolleşen bu yağmacılık hareketi, doğu bilimcilerin topladığı cemiyetler ve 1908'den sonra yoğun olarak faaliyette bulunan siyasi nitelikli Deutsche Vorderasien Komitee/Alman Önasya Komitesi tarafından yönetiliyordu.”

Alman Doğubilim cemiyetlerinin en önde gelenleri; 1895'te kurulan Vorderasiatische Gesellchaft/ Önasya Derneği, 1901'de kurulan Münchener Orientalische Gesellchaft/Münih Doğu Cemiyeti, 1877'de Filistin'de kolonizasyon ve nüfuz politikasını yaymak ve geliştirmek için *Deutcheverein für Erforschung Palaestinas* gibi başlıca dernekleri kurmuşlardır¹⁹.

Osmanlı'nın çöküş sürecinde, İngilizler Artemis Tapınağı kazısından elde ettikleri eserleri, *Sultan adına müze açma vaadiyle*, yıllarca Selçuk'taki bir depoda topladılar. Zamanı gelince, bu eserleri önce demiryoluyla İzmir'e, oradan da bir gemiyle British Museum'a götürdüler. Avusturyalılar da Osmanlı'nın zor günlerini fırsat bilip kent eserlerini Viyana'ya götürecek orada *Ephesus Museum'u* açmışlardır. Avusturyalı bir ekip aynı yerde bugün de kazıları sürdürmektedir²⁰.

Hazırladığı ciddi yayınlarıyla tanınan mimar ve uygarlık tarihçisi Rauf Beyru'nun konuyla ilgili değerlendirmesinde; *bu gelişmeler karşısında Osmanlı üst yönetiminin karar mekanizmasında yer alan kişi ve görevlilerin bu talana kayıtsız kaldıkları* şeklinde bir görüş ileri sürmektedir. Bu itibarla 19. yüzyılın ortalarında İzmir ve çevresindeki eski eser kaçakçılığı ve bununla ilgili Osmanlı yerel yöneticilerinin tutumları, ayrıca, incelenmeye değer bir konu olarak önem

17 Özkan, a.g.e., s. 57.

18 İlber Ortaylı, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Alman Nüfuzu*, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1981, ss. 49-51.

19 A.g.e., ss. 49-51.

20 Yaşar Yılmaz, *Türkiye'nin Antik Kentleri*, Yapı Endüstri Merkezi Yayınları, İstanbul 2014, s. 44.

taşımaktadır; çünkü yabancıların eski eserleri araştırma ve bulunan eserleri yurt dışına çıkarma ve/veya kaçırma işlemlerini gerçekleştirenler arasında elçiler ve konsololar da yer almış ve bu kişiler, eski eserlerin inşa edildiği mekanlardan ve bölgelerden kopartılarak kendi ülkelerine gönderilmesinin sorumluluğunu ve vebalini paylaşmışlardır ²¹.

19. yüzyılın ortaların itibaren eski eser yağmacılığı üzerine, adı geçen dönemde yaşayan ve gözlemlerde bulunan *Ismaer or Symirne and British Hospital in 1885* başlıklı çalışma Türkiye'deki resmi görevlilerin tutumu şöyle sergilenmektedir:

"kendisiyle tanışmak zevkine nail olduğum ve büyük bir antika meraklısı olan İzmir'deki Alman Konsolosu M. S. (L. Spielgeltha), geçen gün bana, birkaç yıl önce yatık bir vaziyette bulunmuş olan büyük ve değerli bir 'Jüpiter' heykeliyle ilgili çok enteresan bir olayı nakletti:

Alman hükûmeti o yıllarda, İzmir'de ve Asya'nın diğer kentlerinde yaptırdığı kazılar için önemli yardım ve maddi olanaklar sağlamaktaydı. Çok emin değilim, ama, yanılmıyorsam söz konusu heykeli bulan da Alman konsolosuydu. Heykelin Berlin'e götürülmesi için ilgili ve yetkililerle yazışmıştı; ancak, kazılar konusundaki söylentiler, Sultan'ın da kulağına gitmiş ve bunun üzerine de, İzmir ve diğer yerlerdeki yöneticilere, bu şekilde bulunacak insan başı heykellerinin korunmaya alınması ve İstanbul'a gönderilmesi emredilmişti.

[Konuyla ilgili] İzmir'deki Paşa, bir sırta yatmakta olan heykeli görünce, kendi kendine bunun çok ağır ve gönderilmesi güç bir büyüklükte olduğunu, esasen, Sultan'ın da yalnızca heykel başlarını istediğini düşünerek Jüpiter'in başını kestirmiş, ancak, onu da göndermeyerek İzmir'deki Kışla-yı Hümayûn'un alt odalarından birine koydurtmuştur. Heykelin geri kalan başsız kısmı ise Alman konsolosu tarafından Berlin'e gönderilmişti.

Bir süre sonra valinin değişmesi ve yeni gelenin ise heykel başını bir yere saklayıp kapısını da çivilettirerek kapatması sonucu bu vaat yerine getirilememişti. Böylece konsolosun, Jüpiter'in başı konusunda herhangi bir bilgi alamadığı sanılmaktaydı. Heykelin bu şekilde kaybolduğu zannedilirken, ilginç bir rastlantı sonucu, bu hikâyenin bana anlatıldığı günün ertesi günü, sabah, hastanede (Kırım savaşıyla ilgili olarak 1855 yılında kışla, İngiliz hasta ve yaralıları için bir hastaneye dönüştürülmüştü ve bu anlatımların sahibi de bu hastanede görev yapmaktaydı) 'sandık odası' diye ad taktığımız karanlık odanın penceresinden auluya bakarken karşı tarafta büyük bir insan başını andıran bir cisim gördüm. Aşağı inip incelediğimde bunun M. S.'nin bana anlattığına tamamen uyan bir heykel başı olduğunu gözledim. Yüzün bir kısmı, bir silâh mermisi almış ve ağzının bir yanı bozulmuştu.

[Jüpiter'in başı] diğer işe yaramaz[?!] eşyalarla birlikte bulunduğu yerden çıkarılarak oraya atılmış olmalıydı. Böyle bir heykelin, vücudu ile birleştirilmemesinin

21 Beyru, a.g.e., s. 5; Wood, *ibid.*, p. 242.

*çok yazık olacağını düşünerek durumu, konsolosa açıkladım. Şimdiki valinin de heykel başının konsolosa verilmesinde herhangi bir sakınca bulmaması sonucunda kışla komutanının izniyle heykel oradan alındı. Şu anda Berlin’de olduğunu sanmaktayım*²².

Osmanlı İmparatorluğu topraklarında yabancılara araştırma ve kazı yapma izni 19. yüzyılın ilk yarısından beri verilmekteydi. Diplomatik desteğe sahip pek çok eski eser meraklısı ya da amatör arkeolog, kazılarda buldukları eski eserleri yurt dışına götürebiliyordu. Bu durum izne bağlanmıştır; ancak, bu uygulamalarda kesin kurallar bulunmadığından eserlerin yurt dışına götürülmeleri önlenemiyordu. Zayıflamış olan Osmanlı Devleti’nde, yeterli bilgi birikimine ve yetkinliğe sahip tarihi eser kaçakçılığı ile uğraşacak devlet adamı bulunmamaktaydı²³.

Batı Anadolu’ya kazı yapma amaçlı gelen bazı kişiler, devletten ve/veya resmi makamlardan hiçbir izin alma girişiminde bulunmadan kazı çalışmalarına başlamışlardır. Bu kişiler gizlice Batı Anadolu’nun dört bir yanında kazı yapmış ve eserleri yine gizlice ülkelerine götürmüşlerdir. Nitekim, 19. yüzyılda Bergama/Pergamon konusundaki ilk etraflı ve bilimsel amaçlı inceleme, Fransız mimar ve arkeolog Charles Texier tarafından yapılmıştır. Bu çalışma, Türkiye’deki harabelerin tam tanımını, bir plânı ve yapıların görünümünü kapsamaktaydı. 1833 yılında Osmanlı ve Fransız hükümetlerince desteklenen Anadolu’da antik yapıları tespit etmeye yönelik olan araştırma faaliyetlerinin ilk somut örneği bu araştırma faaliyetleriyle başladı. Anıtlarla ilgili yayın 1839-1849 tarihlerinde yapıldı. Texier’in çalışması, harap olmuş ve değiştirilmiş antik yapılarla ve çevreleriyle ilgili bilgi vermektedir²⁴.

Pergamon kazılarını başlatacak Alman vatandaşı Human/Hofman’ın Bergama’ya gelmesi ise Sultan Abdülaziz tarafından yaptırılan, şehirlerarası yol çalışmalarını yürütmesi nedeniyle olmuştur. Alman yol mühendisi olan Humann, 1865 yılında Bergama’ya gelerek yol çalışmalarına başlamıştır. Bergama’da çalışmaya başlayan Humann, bölgenin tarihsel kalıntılara ve anıtlara ev sahipliği yapması nedeniyle arkeolojik konulara da ilgi duyduğu bilgisi incelemelerde yer alır. Yörede araştırmalar yaparken akropolü de gezmiştir. Buralarda yaptığı incelemeler sonucu, değerli eski eserler bulmuş ve bunları Berlin Antikite Enstitüsü’ne göndermiştir²⁵. Bu görevlendirme sürecini Osmanlı Arşiv belgelerine yansıyan bilgilerden adım adım izlemek mümkündür²⁶.

22 Wood, *ibid.*, pp. 69-70; Beyru, *a.g.e.*, s. 5.

23 Recep Yıldırım- Abdullah Martal, “Osmanlı Yönetiminin Arkeolojik Eserler Bakış Açısı”, *XIII. Tarih Kongresi*, Cilt, III, Kısım, II, TTK. Ankara 2002, s. 1098.

24 Wolfgang Radt, *Pergamon Antik Bir Kentin Tarihi ve Yapıları*, (Çev.; Suzan Tammer), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2002, s. 14.

25 Yıldırım-Martal, *a.g.m.*, s. 1096-1097.

26 “Aydın Vilâyeti dahilinde Pergamon şehri kadimi ile Kaibkos namıyla [Gediz vadisi] ktaât-ı mütecavirenin [kapsamlı bölgenin] Mösyö Human/Hofman tarafından tanzim olunan haritanın ikmalî zımnında[konusunda] Almanya devleti teb’asından mensubiyn-i fünundan [bilim adamlarından]Mösyö Ottobirlet nam zatın [adlı kişinin] kıt’a-yı mezkûre [Gediz vadisi] dahilinde mesaha icra etmek [ölçümler yapmak] ve gerek fotograf ve gerek el ile resim almak gibi iktiza edecek

Osmanlı İmparatorluğu topraklarında en eski arkeolojik kazılar Mısır ve Irak'ta başlamıştır. Mısır'daki kazılar 1798'de, Irak'taki kazılar ise 1802 yılında yapılmıştır²⁷. Batı Anadolu'daki kazılar ise Mısır ve Irak'taki kazılardan çok daha sonra başlamıştır. 1863 yılında ilk kazı çalışmalarına başlanan Efes antik kenti, Anadolu'da yapılan ilk kazı örneğidir. Bu tarihten itibaren 1910 yılına kadar yapılan diğer arkeolojik kazı yapılan yerlerin başlıcaları: Truva, Bergama, Milet, Didim, Zincirli, Van-Toprakkale, Priene, Afrodisias, Halikarnassos, Mirina, Assos, Nisa, Trisa, Magnesia, Kyme, Larisa, Labissa, Kargamış, Sard, Kültepe, Hierapollis ve Gordion'dur; ayrıca Müze-i Hümayun adına Anadolu'da 1860-1910 yılları arasında kazılar yapılmıştır.

London Times gazetesinin 25 Nisan 1888 tarihli sayısında ise İzmir'de yapılan kazılar sırasında Apollon'un normal boyutunun iki katı büyüklüğünde mermerden yapılmış bir büstünün bulunduğu bilgisine yer verilir,²⁸ ancak, yazıda büstün akıbeti hakkında bilgi verilmemiştir.

19. yüzyılın sonlarına doğru İzmir yakınlarındaki ören yerlerinin hemen hemen tamamında yabancı arkeologlarca kazılar yapıldığını görmekteyiz. Nitekim 1869, 1870 ve izleyen yıllarda Efes antik kentindeki kazılar, İngiliz Arkeolog Mr. J. T. Wood tarafından sürdürülmüştür. 24 Nisan 1872 tarihli *La Turquie* adlı gazeteden Samuel Colfort Bartlet'in *From Egypt to Palestine* başlıklı incelemesine yansıyan kazılarla ilgili verilen bilgide yetkililerin tutumları hakkında bazı çıkarımlar yapmak mümkündür:

*Efes'te Mr. Wood'un kazıları devam etmekte; ama, burada bulunan eserlerin yabancı ülkeleri kaçırılması hiç doğru değil. Wood, maalesef bulduğu eserlerden beğendiklerini British Museum'a götürecektir. Bu arada bir vatansever ve hem de bir arkeolog olan Ethem Paşa, acaba, buna engel olamaz mı? şeklinde hem eski eser kaçakçılığı hem de yetkili kişilerin tutumu hakkında bilgi vermektedir*²⁹.

muamelâtın ifasına müsaade edilmesi...fi 12 Recep 1321; fi 23 Eylül sene 1319." Bkz., *Başbakanlık Osmanlı Arşivi Bâb-ı Âli Evrak Odası (BOA-BEO) Belge no: 002186-163926-002-001.*

27 Mustafa Cezar, *Sanatta Batı'ya Açılış ve Osman Hamdi Bey*, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul 1971, s. 298.

28 Beyru, *a.g.e.*, s. 5.

29 Samuel Colfort Bartlet, *From Egypt to Palestine*, Arno Press, A Newyorktimes Company, Newyork 1977, p. 537, (*La Turquie*, 24 Nisan 1872); Avrupa devletleri her geçen gün sanat tarihi ve arkeoloji alanlarında ilerleme kaydetmiştir. Buna rağmen Osmanlı Devleti, hem siyasi hem de ekonomik açıdan güçsüz olduğundan bu alanlarda gelişme gösterememiştir. Gelişen Avrupa Devletleri ise onun bu güçsüzlüğünden, eski eserleri elde etme konusunda yararlanmak istemiştir. Bu yararlanmayı da en etkili olarak, Avrupa kraliyet üyelerinin aracılığıyla sağlamışlardır. Brüksel Elçiliği'nden Hariciye Nezareti'ne gelen yazı bu konuya örnektir: İlk önce Belçika Kont'u de Flandr tarafından Büküksel Elçiliği'ne bir mektup yazılmıştır. 29 Nisan 1888 tarihiyle yazılan mektupta Kont bir araştırmacıdan bahsetmektedir. Bu araştırmacı Lüksemburg ailesinden ve felsefe mezunlarından. Araştırmacı Anadolu'ya gelmek istediğini Kont'a bildirmiştir. İzmir'den Manisa'ya giden yol üzerinde bulunan Sipil Dağında eski eser araştırması yapmak için izin istemektedir. Araştırması konusunda izin verilmesi umuduyula Kont'a başvurmuştur. Kont ise mektubunda, Büküksel Elçiliği'nden ilgili için izin istemiştir. Bkz., *Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Hariciye Tercüme Odası Evrakı (BOA. HR. TO)*, Belge no: 38/65.

Bu bilgilerde ve aynı gazetenin daha sonraki sayılarından birinde çıkan bir yazıdan tarihi eserlerin korunması bilincinin, 1870'lerin başında artık yeşermeye başladığını anlıyor ve bu yoldaki dileklerin sıkça tekrarlandığını ve nihayet kazıdan çıkarılan eserlerin British Museum'a gönderilmemesi gerektiği değerlendirilmesinin yapıldığını görüyoruz³⁰.

1871 yılı yazında eski çağlar tarihi ve arkeolojisi üzerine çalışmalar yapan dört Alman bilim adamı, Anadolu'ya gitmek için yolculuğa başladıklarında, yolculuklarının önemini sonuçları açısından önceden kestirebilmişler miydi? Bilinmez! Söz konusu gezi, Berlin'de Klâsik arkeoloji profesörü olan ve aynı zamanda da eski Prusya Kraliyet Müzesi'ni yöneten Ernest Curtius'un başkanlığında yapılmaktaydı. Diğer gezginler ise arkeolog Gustav Hirschfeld, tarihçi Heinrich Gezler, mimar ve yapı araştırmacısı Friedrich Adler idi. Kendilerine haritacı binbaşı Bernhard Regely eşlik etmekteydi. Bu yolculuk boyunca Efes/Ephesos, Bergama/Pergamon, İzmir/Smyrna ve Sart/Sarveis harabeleri gezildi. Araştırmacı bu gezginler, Pergamon'da serbest müteahhit olarak Osmanlı Devleti hesabına, bir kıyı kasabası olan Dikili'ye giden yolu inşa eden 32 yaşındaki Alman mühendis Carl Humann'la karşılaştılar³¹.

1869 yılında İstanbul hükûmeti tarafından, Bergama-Dikili arasında bir şose etüdü yapmakla görevlendirilmişti³². Buradan da birçok değerli eser çıkarmış ve bunlar da Berlin Antik Mimari Müdürü Alexander Conze'ye göndermiştir. Hattâ 1871 yılında Anadolu'ya geziye gelen Ernest Curtius'u Bergama'ya çağırın Humann, eserleri onunla beraber incelemiştir³³. Beyru'nun incelemesinde konuyla ilgili verilen bilgide, Berlin Müzesi Direktörü Carl Humann'ın/Hoffman, ancak, 1898'den itibaren resmi kazı izni aldığı bilgisi verilir³⁴.

Humann'ın Bergama'daki kazısı yalnız ülkesinde değil başka ülkeler tarafından da takip edilmiştir. Örneğin 1872 yılında, Anadolu'ya antik kentleri gezmeye gelen Edwin John Davis, buraları gezdikten sonra, aldığı notları kitap halinde yayımlamıştır. Burada Humann ve Bergama kazısı hakkında da bilgi vermiştir. Davis, İzmir'de bulunduğu sırada bir otelde kalmaktadır ve orada Human'la karşılaşmıştır. Bu anı şöyle anlatır:

“Otelde, Osmanlı Devleti'nin hizmetinde olan bir Alman mühendis (Mr. Humann) vardı. Yakın bir zamanda Bergama [Pergamon] 'da yapılan kapsamlı bir kazıda görevlendirilmiş ve pek başarılı olmuştu. Avrupalıların, antik eser arama izni

30 Beyru, *a.g.e.*, s. 5.

31 Radt, *a.g.e.*, s. 11.

32 Cezar, *a.g.e.*, s. 300.

33 Alev Uluçay, *Osmanlı Devleti Döneminde Bergama ve Efes'teki Kazılar*, İstanbul 1997, s. 89.

34 *Ahenk*, 7 Haziran 1900.; Carl Human, 1864-1865 kışında ilk kez Bergama'ya geldiğinde yeni bir süreç başlamış oluyordu. Avrupalı bir araştırmacı ilk defa uzun bir süre için bu kente bağımlı kaldı. 1869'da Osmanlı Devleti adına yol yapım çalışması nedeniyle Türkiye'de bulunan Human, birkaç yıllığına Bergama'da kaldı ve bu dönemde antik kalıntılarla yakından ilgilendi. Bkz., Radt, *a.g.e.*, s. 11.

alabilmeleri kolay değildi. Sultana ait İstanbul'da bulunan müzenin daha iyi şekilde düzenlenmemiş olması üzücüydü. Bu topraklardaki antik sanat eserleri, eski zamanlarda daha yoğun şekilde yıkıma uğratılmış olsa da –Erken Hıristiyanlık Dönemi ile başlar-şüphesiz akıllıca bir araştırma ile hâlâ sağlam kalabilmiş olan birçok eser ortaya çıkarılacaktır; fakat bunun için Avrupa tarzı bir eğitim gereklidir.”³⁵

Alexandre Conze, 1877'de 46 yaşında Berlin Kraliyet Müzeleri Heykel Bölümü müdürlüğüne getirildiğinde Humann'la arasında ciddi anlamda bir işbirliği başladı. 1878'de ise Pergamon Sunağı'nın planlı kazı çalışmalarına girişildi. Wolfgang Radt'ın, Pergamon Sunağı'nın modern çağdaki keşfini tanımlarken, [emperyalizmin yağma ve talan döneminde !?] konuyla ilgili 19. yüzyılın iktisadi gelişim çağında Humann ve Conze *dünya harikası* olarak da nitelendirilen Pergamon Sunağı'nın modern çağdaki keşfini birlikte hazırlamıştır, şeklinde değerlendirme yapmıştır³⁶.

Bergama antik şehri Almanlardan başka Avrupalı birçok gezgin, araştırmacı, arkeolog ve eski eser kaçakçılarının ilgisini çekmiştir. Bunun nedeni, dünyanın ilgisini çeken antik eserlerden biri olan Zeus Sunağı'nın burada olmasıdır. Bu yüzden burada, birçok araştırma, inceleme ve kazı çalışmaları yapılmıştır. 1878 yılına kadar yapılan bütün çalışmalar, Osmanlı Devleti'nden izin alınmadan yapılmıştır. Bergama'da, Carl Humann tarafından 1865 yılında başlatılan ilk kazı çalışmaları izinsiz bir şekilde 1878 yılına kadar yürütülmüş ve Humann bulduğu eski eserleri Almanya'ya göndermiştir³⁷.

Davis'in de bahsettiği gibi Humann, Bergama kazılarına başlamıştır; fakat henüz daha Osmanlı Devleti'nden izin almamış olmasına karşın gayet rahat bir şekilde kazılarını sürdürmektedir. Henüz kaçak kazılar yapmasına rağmen, Davis'in, “kapsamlı bir kazıda görevlendirilmiş” sözü, Humann'ın Almanlar tarafından kazı için görevlendirildiğinin kanıtı şeklinde değerlendirilmelidir. Bu durum Osmanlı Devleti'ne yol çalışmalarını düzenlemek amacıyla gelen

35 Edwin John Davis, *Anadolu*, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara 2007, s. 224.

36 Radt, a.g.e., s. 12. ; Başbakanlık Osmanlı Arşivi Bâb-ı âli Evrak Odası'nca Maarif ve Hariciye vekâletlerine yazılan resmi bir belgede, “...Bergama kazasında vâkıy [bulunan] Pergamon nam şehri-kadim ile atık [eski] su yolları vesaire hakkında, mukaddemâ [önceden] ba ruhsat-ı resmîye [resmî izinle] Berlin Encümen-i Daniş [Berlin Bilimler Akademisi] tarafından icra olunan tedkika-ı fenniye'den [bilimsel araştırmadan] mütehasıl mâlûmâtda [ortaya çıkan bilgide], nefsi şehrin meokı-yi kadiymi olan cebel [dağ] ile etrafındaki tepelerin tanzim edilen haritalarının ikmalî ile beraber alelumum[bütünüyle] asâr-ı atıykaya müteallık [ilgili] tahkîkât-ı saire [diğer incelemeler] ve iktiza-yı hâlde taharriyat-ı satiha [gerektiğinde yüzey incelemesi]icra eylesine müsaade itası [izin verilmesi]encümen-i mezkûr[Alman Bilimler Akademisi]aza[resmî talep yapıldığından]sından Profesör Folse tarafından istida olunduğundan[resmî talep yapıldığından](...) Hariciye Nezaret-i Celilesinden gelen tezkere üzerine bilmuharebe[haberleşerek]Maarif Nezaret-i Celilesinden alınan tezkere-yi cevabiye zikr olunan Pergamon şehri-kadiymi ile oradaki kal'a-yı atika harabelerinde, Almanya hükûmeti namına, mukaddemâ, müddet-i medide[uzun süreli]taharriyat icra olunmuş olduğu[kazı çalışmaları yapıldığı] gibi, bundan iki sene mukaddem arzan buyurulan müsaade-yi seniyye üzerine mumailiyh [adı geçen] Mösyö Konze tarafından da bazı teşebbüsât ve tahkîkât icra edilmiş olduğundan ...” Bkz., BOA- BEO, Belge no: 001151-086275-001-001.

37 Yıldırım-Martal, a.g.m., s. 1096-1097; Uluçay, a.g.e., s. 88.

Humann'ın Bergama'ya gelmekteki asıl amacının kazı çalışmaları olduğunu göstermektedir.

1881 yılına ait *Stamboul* gazetesinden Beyru'nun incelemesine yansıyan ilgili bir yazıda, kazılardan çıkan değerli eserleri içeren yüz yirmi [120] kasanın Berlin Müzesi'ne ulaştırıldığı ve benzer şekilde yüz kırk [140] kasanın daha gönderilmesinin beklendiği belirtilmektedir³⁸.

Sadrazam Kamil Paşa imzasıyla düzenlenen konuyla ilgili bir arşiv vesikasında, devlet bürokrasisinin baştan savmacı ve sorumsuzlukla ancak anlaşılabilir tutumlarını gözlemek mümkündür³⁹:

(...) *Maarif Nezaret-i Celilesi'nin Meclis-i Mahsus-ı Vükelâda* [Bakanlar Kurulunun konuyla ilgili özel oturumunda] *mütalâ olunup melfufatıyla maan*[ekleriyle birlikte] *arz ve takdim kılınan tezkeresi mealinden müsteban olduğu* [özetinden anlaşıldığı] *veçhile* [üzere], *Almanluların* [Alman devletinin] *mukaddema istihsal etmiş oldukları ruhsat mucibince*[önceden aldıkları izin gereğince], *Berlin'e nakl eyledikleri asâr-ı atıkanın* [eski eserlerin], *enkaz ve eczası olarak*[eserlere ait parçaları] *muahharan* [daha sonra] *bulup yetmiş sanduk derununa vaz' eyledikleri*[70 sandık içine yerleştirdikleri] *bin dokuz yüz on yedi*[1917] *parçanın dahi Berlin'e iysali* [ulaştırılması] *Bergama'da bulunan Berlin Müzesi Müdürü tarafından talep ve iltimas olunmuş, ve eğer çi* [eğer ki] *evvelce verilen mezuniyetin* [önceden verilen kazı araştırması izninin] *müddet-i münkaziye olması hasebiyle* [sürenin sona ermiş olması nedeniyle] *ecza-yı mezkûrenin* [kazıda elde edilen söz konusu parçaların] *nakline selâhiyetleri yok ise de* [yetkileri bulunmamakla birlikte], *bunların Almanya müzesince ehemmiyeti hâiz olduğu ve Müze-yi Hümayûnca işe yarar şeyler bulunmadığı*[Sadrazamın ve bürokratlarının görüşüne göre, Osmanlı müzesince önemi yok muydu acaba?!] *cihetle ecza-yı mezburenin* [sözü edilen arkeolojik parçaların] *jigantomaş*[Yunanca Gigantomaghi] *tabir olunub elyevm Berlin Müzesinde bulunan cesim parlıfın alçıdan mamûl modeli Müze-yi Hümayûn'a gönderilmek üzere Almanyalulara terk olunması müdir-i mumaileyh ile* [Konze ile] *kararlaştırılmış olduğundan bahisle, icra-yı icabı istifsar olunmasına ve vakiâ ecza-yı merkûmenin asılları Berlin Müzesi'nde olmak hasebiyle, bunlar Müze-yi Hümayûn'a bittabi işe yaramayacağı*[?!] *gibi işbu icraya mukabil* [bu uygulamaya karşılık] *olmak üzere salifül beyan parlıfın bir kıta modeli dahi gönderileceği beyan kılınmasına nazaran ecza-yı mezkûrenin Almanyalulara terk olunması meclis-i mezkûrca* [Bakanlar Kurulu'nca] *dahi tensip olundu* [uygun görüldü] *ise de olbabda irade-yi seniyye-yi cenab-ı padişahi ne veçhile şeref sünuh ve südur buyurulur ise*[padişahın konuyla ilgili irade koymasına göre] *merzuk- münifi infaz olunacağı beyanıyla tezkere-yi senaveri terkim kılındı efendim. Fi 20 Muharrem sene 304, fi 7 Teşrin-i evvel sene 302.*

Sadrazam Kâmil.

20 Şubat 1302 [5 Mart 1885] Meclis-i Vükelâ Mazbatasından/Bakanlar Kurulu kararına göre;

38 Beyru, a.g.e., s. 6.

39 Başbakanlık Osmanlı Arşivi Meclis-i Mahsus İradeleri, [BOA İMM], Belge no: 585/3683.

Bergama'da icra edilmekte olan tedkikat-ı fenniye'nin [teknik incelemenin] ikmâli için menbaından [tamamlanması için kaynağından]bed'a ile Çandarlı'ya kadar Bakırçayı vadisinin haritasının tanzimine Berlin Müzesi tarafından Mösyö Humann [Hoffman] nam zatın tayin edildiği beyanıyla müsaade olunması ve bu babda makam-ı hükûmetlerine taaviye ve ricası Almanya sefaretinden iltimas olunduğuna dair Harbiye Nezareti'nde vuku bulan işârdan ve vilâyet mihmandarının[görevlisinin] mumâileyh [Mösyö Human]ile birlikte bulunmak ve haritanın bir nüshası hükûmet-i mahalliyeye verilmek üzere ruhsat itasında [oerilmesinde] mahzur görülmediğinden bahisle istifsar-ı rey-i hamil[yerel makamın görüşüyle ilgili yorumu içeren] Dahiliye Nezaretinin 14 Ca 1302/5 Mart 1885.

Meclis-i Vükelâ'ya katılan bakanlar ise Dahiliye Nazırı Ethem Paşa, Bahriye Nazırı Hüsnü Paşa, Harbiye Nazırı Asım Paşa, Şura-yı Hükûmet Reisi Akif Paşa, Maliye Nazırı Münir Paşa, Ticaret Nazırı Suphi Paşa, Evkaf Nazırı Kâmil Paşa, Maarif Nazırı Mustafa Paşa, Nafia [Bayındırlık] Nazırı Raif Paşadan oluşmaktaydı.⁴⁰

12 Muharrem 1296[6 Ocak 1879] tarihli Aydın Vilâyeti'nden Şura-yı Devlete⁴¹[bugünkü Danıştay] Mülkiye [Dahiliye] Dairesi'nde görüşülen tutanağın içeriği, Bergama kazılarıyla ilgili gelişmeler ve kamu yetkililerinin tutumu hakkında kapsamlı bilgiler vermektedir;

Mealinde[özetinde]Bergama'daki kal'a harabesinden [Bergama kalesi kazılarında]Almanya devleti müzesi için İzmir'deki konsolosun [İzmir Alman Konsolosu'nun] bilmezuniye[izinvermeyle] taharri ve ihraç ettirmiş olduğu asâr-ı atikadan hükûmet-i seniyye için tefrîk edilerek[Osmanlı hükûmeti için ayrılarak] ahvâl ve eşkâlini mübeyyen [açıklayan] defteri maarif nezaret-i samisine [Millî Eğitim

40 A.g.a., Belge no: 585/3683.

41 Osmanlı Devleti'nde Tanzimat Dönemi'nde yasa ve tüzük tasarılarını hazırlayan, idari yargı görevi gören danışma kurulu. Bugünkü Danıştay'ın temelini oluşturur. Bir tür ulusal meclis konumunda olan Şura-yı Devlet, resmi olarak 10 Mayıs 1869'da açılarak, 28'i Müslüman[Osmanlı Türk'ü], 13'ü diğer dinlerden olmak üzere 41 üyesi ve Mithat Paşa başkanlığında göreve başlamıştır. Şura-yı Devlet'in başlıca görevi;
 - Her türden yasa ve tüzük tasarılarının hazırlanması ve incelenmesi,
 - Hükûmetin ilettiği idari sorunların görüşülmesi ve karar bağlanması,
 - İdare ile yargı makamları arasında çıkan uyuşmazlıkların çözüm yerinin belirlenmesi,
 - Yürürlükte olan yasa ve tüzüklerdeki sorunların yorumlanıp açıklanması,
 - Padişah ya da hükûmet tarafından yargılanması istenen devlet memurlarının yargılanması,
 - Padişah ve nazırların yönetime ilişkin sorularının incelenip yanıtlarının hazırlanması.,vb. gibi yetkiler bulunmaktaydı. Şura-yı Devlet başkanı, daire başkanları ve şura başkatibi (genel sekreteri) padişah tarafından atanırdı. Genel kurul yılda bir kez toplanarak meclis bütçesini hazırlar, yıllık çalışmaları planlardı. Genel kurulda alınan kararla gizli oyla alınırdı. Şura-yı Devlet, 15 Şubat 1872'de yapılan değişiklikle Tanzimat, Muhakemat ve Dahiliye daireleri olmak üzere 3'e ayrıldı. Böylece Şura-yı Devlet başkanı "nazır/bakan" ünvanı alarak Meclis-i Vükela üyesi oldu. Şura-yı Devlet 1876'da Kanun-ı Esasi/1876 Anayasası ile yargı ile ilgili görevleri kaldırılmış, Cumhuriyet'in ilanı ile de "Danıştay" sanı ile göreve devam etmiştir. Bkz., Mehmet Zeki Pakalın, *Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, Milli Eğitim Yayınevi, C. III, İstanbul 1986, s. 361-362..

Bakanlığı'na]irsal olunan [ulaştırılan]ve on dört[14] parçadan ibaret bulunan salis hissenin [üç hissenin]füruhtı yoluna gidildiği[satma işlemi tercih edildiği durumda] takdirde, devlet-i müşarünileyhâ [Almanya] tarafından mübayaa olunabileceği [satın alınabileceği] konsolos tarafından suret-i resmi gayride[resmi yöntem ve uygulama dışı bir biçimde]ifade olunmakda olduğu gibi geçende İzmir'e uğramış olan devlet-i müşarünileyha[Almanya]sefaretı baş tercümanı Mösyö Tesna[!?]dahi Almanya Veliatı [Fridrich/Frederik]hazretlerinin bizzat müze teşkil ve tesisıyla bu misillü [buna benzer] asar-ı atıkaya olan arzu ve rağbetinden [istek ve ilgisinden]bahisle müze açarak bunların itasına muvafakat olunduğu hâlde[kazıdaki eski eserlerin verilmesi durumunda] mübayaya girişeceklerini [satın almak istediklerini] imâ ve[veya]hediye suretinde itası hâlinde [Almanlara hediye verilmesi durumunda !?]dahi bu vilâyet[Aydın vilâyeti] için nakden bir mukabele vukuunu kaviiyyen me'mûl ettiğini [valiliğe tarihi eserlerin karşılığı olarak bir miktar para vermeyi güvenilir bir şekilde düşündüğünü (valiye cep harçlığı mı!?)]ifade eylediği ve asâr-ı mezkûreden Devlet-i Aliye hissese dört yüz metre kadar mürtefi bir cebel zirvesinde[400 metrelik dağ zirvesinde]bir takım ahbar-ı sakîleden[çirkin söylentilerden] ibaret olarak bunların oradan aşağıya ve muahharen [daha sonra]altı yedi saatlik bir iskeleye tenzil[indirilmesi] ve nakliyle mahsus vapurla[özel bir vapurla]Dersaadet müzesine [İstanbul Müzesi/Müze-yi Hümâyûn] irsalindeki[ulaştırılmasındaki]kûlfet ve masarifât hasebül hâl[güç olduğundan ve masraf gerektirdiğinden]zıkr olunan asâr-ı atıkadan devlete aid olan hissenin Dersaadetde müzehâneye [İstanbul Müzesi'ne] nakli lâzım gelir ise de muhaciriyn masarif-i iskâniyesi için vilayet-i müşarünileyhaca [Aydın]şu aralık akçeye şiddeti lüzûm olduğu ve işbu hisse veliahd-ı müşarünileyhe[Alman Veliahdına]ihda kılındığı[hediye edildiği] hâlde, bir muamele-yi cemile gösterilmiş [bir jest yapılmış!?] olmağla beraber mukabilinde masârif-i mezkûreye nakden muavenet edileceği[karşılığında parasal bir ödeme yapılacağı (ne zaman, nasıl, ne kadar)!?]Mösyö Tesne tarafından min gayri resmide[usul ve yöntem dışı!?]makam-ı vilâyete ifade kılındığı ve zıkr olunan antikaların Dersaadet'e nakli kûlfet ve masarifi mucib olacağı [zahmet ve masraf gerektirdiği]cümleyi işardan bulunduğuna mebnî, işâr-ı mahallinin terovici[yerel makamın görüşünün tercih edilmesi]Milye nam mahalde ihrac olunub ve Devlet-i âliye hissese olarak terk olunmuş ve mahv ve telef olmak hâline gelmiş olduğu beyan olunan asâr-atıkanın bacebi [getirilerek] veyahud fûruhtı [satılması]suretiyle telef ve zayden vikayesihusunun dahi maarif nezaretiyle vilâyet-i müşarünileyhaya[Aydın vilâyetine]tavsiyesi münasib olduğu ekseriyetle[nizamname koşulları gereğince bir üye istenen bu uygulamaya red oyu vermiştir] tezekkîr kılınmış ise de ol babda...⁴²

Konuyla ilgili gelişmeler devletin üst yönetiminde ciddi sorgulamalara neden olduğu göz ardı edilmemelidir; çünkü, 25 Ağustos 1302[Rumi] tarihinde Aydın Valisi Rifat Bey imzalı Maarif Nazırlığı'na gönderilen bir telgrafta Bergama kazı başkanı Humann'ın görev süresinin uzatılıp uzatılmaması konusunda ivedi olarak aşağıda gösterildiği şekilde bilgi talebinde bulunulmuştur⁴³:

42 BOA Meclis-i Vükelâ Tutanakları (MV), Belge No: 00001.

43 BOA Maarif Nezareti Evrakı (MF. MKT), Dosya NO: 91/133, 24 Şevval 1302/6 Ağustos 1885.

...Mösyö Humann'ın Bergama'da icra eylediği hafriyatın [arkeolojik kazının] müddeti temdid olunup olunmadığının [görev süresinin uzatılıp uzatılmadığının] işarı hakkında 20 Temmuz 302 [tarihindeyazılan ve 14 Ağustos 302 [tarihinde] te'kid olunan telgrafname cevabı henüz alınmamış ve mumâileyhin[Human] hafriyata devamı için müddetinin nezaret-i celilelerince temdid edildiği[uzatıldığı]müze-yi hümayûn müdiriyetinden bildirildiği, vilâyet müze memurluğundan ifade olunduğu gibi kendisine Almanya sefaretinden [Büyükelçiliğinden]dahi bu yolda işarı keyfiyet edildiğini beyan ile hafriyata devamda ısrar eylemekte idüğü Bergama Kaymakamlığından bildirildiğinden icabâtının serian işarı müsterhamdır. 25 Ağustos 302.

Vali-yi Vilâyet-i Aydın

Rıfat.

Almanya'nın Bergama kazıları hakkında resmi makamlara ulaşan bilgilerde ve basında çıkan yazılarda, çıkarılan eserlerin hukuksuz biçimde Türkiye'den çıkarılması konusunu yerinde incelemek amacıyla Müze-yi Hümayûn Müdürü Osman Hamdi Bey Bergama'ya gidince, orada, yapılan kazılarla ilgili gözlemlerde bulunuyor. Bergama kazıları hakkındaki genel değerlendirmelerini, gözlemlerini ve Bergama Zeus Sunağı'yla ilgili parça eserlerin ne şekilde değerlendirmesini gerektiği, ayrıca, kazı görevlileri hakkındaki değerlendirmelerini Maarif Nezareti aracılığıyla üst makamlara ulaştırdığını resmi belgelerden izlemek mümkündür.⁴⁴

Maarif-i Umumiye Nezaret-i Celilesine

Bu kere Bergama'ya hin-i muvasalât-ı acizanemde, orada, Berlin Müzesi Direktörü [Müdürü]Mösyö Konze ve beraberinde Bergama'da hafriyata memur [kazıda resmen görevli]bulunan Mösyö Human ve Mösyö Bondarifir, Vilâyet asar-ı atika memuru Baltacızade izzetli Demosten Bey, ve Bergama hafriyatına [kazısına] nezaret etmekte[denetim yapmakta] bulunan Rifatlı Bedri Bey ile beraber hafriyat icra olunan tepeye [kazı alanına]çıkılarak bir seneden beri icra edilen amelîyet[kazı faaliyetleri], müşahade ve tetkik edilmiş[gözlem ve incelemede bulunulmuş]ve bu hafriyatdan zuhur eden eşya [kazıdan çıkarılan arkeolojik parçalar]bire birer gözden geçirilerek Müze-yi Hümayûn'ca, teşhire şayan [sergilenmeye değer]bir eser görülmemiştir.

Mâlûm-ı âlicenap nezaret penahileri buyurulmuş olacağıvechile sekiz seneden berû Almanyaluların mahall-i mezkûrda [Bergama/Pergamon] icra etdikleri hafriyat yalnız birinci,ikinci ve üçüncü seneler amelîyatında[kazılarda] pek çok zikîymet[kıymete değer]asar-ı atika zuhur etmiş ise de, bunlardan, Müze-yi Hümayûn'a ait olan sülûsanı, ol zaman nezaret-i celileleri tarafından [Sadaretçe]bir meblâğî mukabelede [bir nakdi bedel karşılığında]Almanyalulara terk olunmuş; dördüncü ve beşinci senelerde zuhur eden âsar dahi, mukaddema [öncelikli olarak]Berlin'e seok etdikleri âsara ait oldukları cihetle , o tarihlerde Almanyalularla akd edilen mukavele mucibince zuhur eden usfak tefek

44 BOA MF. MKT, Dosya No: 92/39.14 Şaban 302/29 Mayıs 1885.

parçalar, tabii kendilerine terk edilerek, küsuru, [kalanı] marifet-i acizanemle [tarafımca] Müze-yi Hümâyûn'a nakl edilmiş olduğu gibi, evvelki sene zuhur edüb yine Berlin'e giden takımlara ait [Zeus Sunağı'nı tamalayan], bir büyük heykel ile iki üç kıt'a [takım]âsar, Müze-yi Hümâyûn'a nakl edildikten sonra taraf-ı eşrefi padişahiden 'III. Abdülhamit tarafından] şerefsadır bulunan irade-yi seniyye mucibince [padişah emriyle] onlar dahi Almanyalulara terk edilmiş.

Buna mukabil, yine Bergama'da zuhur ederek [kazıda çıkarılan] büyük takıma ait olmayan mükemmel iki kıta [iki takım] heykel Berlin'den Müze-yi Hümâyûn'a gönderilmiş olup, ol zamandan berû, yâni, iki senedir icra edilen hafriyattan mükemmel bir şey zuhur etmediği [sanat değeri olan] etmediği, geçen ve bu sene zarfında ol canibe azimetle [Bergama'ya giderek] bizzat müşahede olunmuştur [yerinde inceleme yapılmıştır].

Bedri Bey tarafından tanzim edilip leffen takdim kılınan [ek'te gösterilen] defterden anlaşılacağı veçhile, bu iki sene zarfında zuhur eden âsar, bir takım yazıyla ve fenn-i mimariye [mimarlık bilim ve sanatına] ait ufak tefek taş parçaları ile, yine, mukaddemâ [önceden] Berlin'e nakl edilen ve ancak, taşın cinsinden anlaşılan bir takım parmak, topuk, burun ve esvap [giysi] parçalarından ibaret oldukları cihetle, bunlar, Müze-yi Hümâyûnca hiçbir ehemmiyeti haiz olmayup hafriyatın ilk seneleri zarfında Bergama'dan, Jigantomaş [Yunanca Gigantomaghi] tabir edilüb yüz on metre tulunda [uzunluğunda] ve birkaç yüz sureti câmi [rölyef içeren] yazılı taşlar, Berlin'e nakledilmiş olduğundan son iki sene zarfında zuhur eden parçalar bunlara ait olduğundan mezkûr parçaların bilakis Berlin Müzesi'nce himaye edilmeleri tabii olduğu cihetle müze direktörü Mösyö Konze tarafından bu parçaların kendilerine terk edilmesi, bu kere [bu defa] istida olunmuştur [talep edilmiştir].

Mâhasıl zikr olunan ufak tefek ve bizce ehemmiyetsiz parçaların Müze-yi Hümâyûn'a nakline istifade melhuz olmadığı [yarar sağlamadığı] gibi, bunların Berlin'e nakledilerek asıllarıyla birleştirilmesi maddesi de [konusu da], emr-i tabii [doğal zorunluluk] göründüğünden, bu parçalara karşı Bergama'dan Berlin'e nakl olunan büyük parlifin alçıdan modelleri deponun haricinde gidecek parçalarla ikmâl edilebilen bir iki heykel'in Müze-yi Hümâyûn'a gönderilmesi merkum [adı geçen] Direktör Mösyö Konze'nin teklif eylediği esnada bu para sarfına lüzum görülecek alçı esmanı ve modellerin Müze-yi Hümâyûn'a nakli pek çok mesarife muhtaç idüğünden bahisle, teklifat-ı vakîânın kabulü hususunda biraz tereddüt gösterilmiş ise de mukaddemâ, bunca asar-ı nefise Devlet-âliye tarafından heman [derhâl] kendülerine bâdhava [bedava/bedelsiz] verilmiş olduğu dermeyeran edilerek nihayet teklifât-ı vakîâ kabul etdirilmiş ve suret-i kabulünü dünkü gün [dün] menzur-ı âli-yi cenabı nezaret penahileri yazılan bir kıta mektubunda da ifade etmiş, yâni verilen parçalara mukabil büyük B (p) arlifin alçıdan mamul modelleri ve gidecek parçalarla ikmal edecek olan bir iki kıta heykel Müze-yi Hümâyûn'a iysal edeceği bildirmiş ve henüz iymal edilmiş olan modellerin derhâl Dersaadete [İstanbul'a] gönderilmesi hususunu batelgraf [telgrafla] Berlin'e iş'ar eylemiş [bildirmiş] olduğunu dahi tasrih etmiştir."

Sonuç

Araştırmamızda yansıtmaya çalıştığım üzere Zeus Sunağı, 19. yüzyılın ikinci yarısında 1870'li ve 1880'li yıllarda Alman arkeologlar, araştırmacılar, konsoloslar marifetiyle aşama aşama sandıklarla Bergama-Çandarlı-İzmir güzergâhıyla Berlin Müzesine intikal ettirilmiştir. Tıpkı Efes'teki tarihi eserlerin İngilizler ve Avusturyalılar tarafından yağmalanması gibi, Bergama Zeus Sunağı da, Osmanlı İmparatorluğu'nun zor günlerinde, Alman makamlarınca alınan sınırlı küçük kazı izinleriyle, maalesef, denetimden uzak bir biçimde Berlin'e kaçırılmıştır.

Carl Humann tarafından Bergama'da 1878 yılına kadar yapılan bütün çalışmalarda, Osmanlı Devleti'nden izin alınmadan bulunan eski eserler Almanya'ya gönderilmiştir. Toplumdan ve ilgili kimi kurumlardan tepki görmüş olmalı ki, Almanların talebi üzerine Osmanlı Devleti Maarif Nezareti'nden 2 Ağustos 1878 yılında resmi kazı izni alınmış, takip eden senelerde bu izinin kapsamı ve içeriği politik baskılarla Almanların lehine değiştirilmiştir. Zeus Sunağı'nın son parçaları da 1882 yılında Berlin Müzesi'ne götürülmüştür. Bergama'dan götürülen eserlerin korunması ve teşhiri için mevcut salonlar yetmeyince, 1910 yılında Bergama Müzesi'nin yapımına karar verilmiştir. Bergama'dan götürülen Zeus Sunağı, 1930 yılında tamamlanan müzede sergilenmektedir.

Makalede genel olarak tartıştığım üzere, *BOA Maarif Nezareti Evrakı (MF. MKT)*, Dosya No: 92/39.14 Şaban 302/29 Mayıs 1885, tarihli belgede arkeolojik kazılardan çıkan eserleri değerlendirme konusundaki Almanya'nın nüfuzunu her alanda hisseden Osmanlı İmparatorluğu yöneticileri, Pergamon Zeus Sunağıyla ilgili devletlerarası hukuktan doğan haklarını istenen düzeyde koruyacak iradeyi ve kararlılığı gösterememişlerdir; çünkü, Türk bürokrasisinin her alanında egemen olan görüşün bir özeti şeklinde belgeyi değerlendirmek gerekir: Belgede yansıtılan düşüncede;

Bergama'daki kal'a harabesinden [Bergama kalesi kazılarından]Almanya devleti müzesi için İzmir'deki konsolosun [İzmir Alman Konsolosu'nun] bilmezuniye[görevlendirmeye] taharri ve ihraç ettirmiş olduğu asâr-ı atikadan hükûmet-i seniyye için tefriyk edilerek[Osmanlı hükûmeti için ayrılarak]ahvâl ve eşkâlini mübeyyin [açıklayan] defteri maarif nezaret-i samisine [Millî Eğitim Bakanlığı'na]irsal olunan [ulaştırılan]ve on dört[14] parçadan ibaret bulunan salis hissennin [üç hissennin] fûruhtı yoluna gidildiği[satma işlemi tercih edildiği durumda] takdirde, devlet-i müşarüniylehâ [Almanya] tarafından mübayaa olunabileceği [satın alınabileceği] konsolos tarafından suret-i resmi gayride[resmi yöntem ve uygula dışı bir biçimde]ifade olunmakda olduğu gibi geçende İzmir'e uğramış olan devlet-i müşarüniylehâ[Almanya] sefaretî baş tercümanı Mösyö Tesna dahi Almanya Veliahtı [Fridrich/Frederik] hazretlerinin bizzat müze teşkıyl ve tesisıyla bu misillü [buna benzer]asar-ı atikaya olan

arzu ve rağbetinden [istek ve ilgisinden]bahisle müze açarak bunların itasına muvafakat olunduğu hâlde[kazıdaki eski eserlerin verilmesi durumunda]mübayaya girişeceklerini [satın almak istediklerini] imâ ve[veya]hediye suretinde itası hâlinde [Almanlara hediye verilmesi durumunda !?]dahi bu vilâyet[Aydın vilâyeti] için nakden bir mukabele vukuunu kaviyyen me'mûl etdiğini [valiliğe tarihi eserlerin karşılığı olarak bir miktar para vermeyi güvenilir bir şekilde düşündüğünü (valiye cep harçlığı mı!?)]]ifade eylediği ve asâr-ı mezkûreden Devlet-i Aliye hissesi dört yüz metre kadar mürtefi bir cebel zirvesinde[400 metrelik dağ zirvesinde]bir takım ahbarı sakıyleden[çirkin söylentilerden] ibaret olarak bunların oradan aşağıya ve muahharen [daha sonra]altı yedi saatlik bir iskeleye tenzil[indirilmesi] ve nakliyle mahsus vapurla[özel bir vapurla]Dersaadet müzesine [İstanbul Müzesi/Müze-yi Hümayûn]irsalindeki[ulaştırılmasındaki]külfet ve masarifât hasebül hâl[güç olduğundan ve masraf gerektirdiğinden]zikir olunan asâr-ı atikadan devlete aid olan hissening Dersadetde müzehâneye [İstanbul Müzesi'ne] nakli lâzım gelir ise de muhaciriyn masarif-i iskâniyesi için vilayet-i müşarünileyhaca [Aydın] şu aralık akçeye şiddeti lüzûm olduğuve işbu hisse veliahd-ı müşarünileyhe[Alman Veliahdına]ihda kılındığı[hediye edildiği] hâlde, bir muamele-yi cemile gösterilmiş [bir jest yapılmış!?] olmağla beraber mukabilinde masârif-i mezkûreye nakden muavenet edileceği[karşılığında parasal bir ödeme yapılacağı] Mösyö Tesne tarafından min gayr-i resmide[devletlerarası usul ve yöntem dışı!?]makam-ı vilâyete ifade kılındığı ve zikir olunan antikaların Dersaadet'e nakli külfet ve masarifi mucib olacağı [zahmet ve masraf gerektirdiği]cümleyi işardan bulunduğuna mebni, işâr-ı mahallinin terovici[yerel makamın görüşünün tercih edilmesi]Milye nam mahalde ihrac olunub ve Devlet-i âliye hissesi olarak terk olunmuş ve mahv ve telef olmak hâline gelmiş olduğu beyan olunan asâr-atikanın bacerbi [getirilerek] veyahud fûruhtu [satılması]suretiyle telef ve zayden vikayesihususunun dahi maarif nezaretiyle vilâyet-i müşarünileyhaya[Aydın vilayetine] tavsiyesi münasib olduğu ekseriyetle [nizamname koşulları gereğince bir üye istenen bu uygulamaya red oyu vermiştir] tezekkir kılınmış ise de ol babda..." denilerek çok kapsamlı bilgi birikimi, yetkinlik, uğraş ve çaba gerektirecek girişimlerden sıyrılmaya düşüncesi yanında, 1877-78 Osmanlı Rus Savaşı'nın sonuçlarının ülkeye yansımaları, başlıca muhaceret sorunu daha öncelikli bir mesele olarak ilgili ve yetkililerce değerlendirilmiştir.

Zeus Sunağı ve diğer eserlerin bulunmasına yönelik alınan kazı izinlerini amacını aşarak kullanan Alman arkeologlar, kazılar sonucunda bulunan eserlerin niteliği ve niceliği ile ilgili bilgileri Osmanlı makamlarından gizlemişlerdir. Almanların bu eserlere gösterdikleri yoğun ilgi ve ülkelerine götürmek için kullandıkları yöntemler, Türk yetkililerin kararlarında belirleyici olmuştur. Türkiye'nin arkeolojik kazılardan çıkan eserleri, ortaya çıkaracak, antikaların Dersaadet'e nakli külfet ve masarifi mucib olacağı şeklinde naklini sağlayacak ve çağdaş anlamda müzelerde sergileyecek bilgi donanımına ve yeterli teknolojiye sahip olmadıkları gözden uzak tutulmamalıdır.

Bütün insanlığın ortak mirası olarak kabul edilen evrensel değerlere sahip kültürel ve doğal varlıklarını dünyaya tanıtmak, toplumda söz konusu

evrensel mirasa sahip çıkacak bilinci oluşturmak ve çeşitli sebeplerle bozulan, yok olan kültürel ve doğal değerlerin yaşatılması için gerekli işbirliğini sağlamak amacıyla UNESCO'nun 17 Ekim - 21 Kasım 1972 tarihleri arasında Paris'te toplanan 17. Genel Konferansı kapsamında, 16 Kasım 1972 tarihinde *Dünya Kültürel ve Doğal Mirasının Korunmasına Dair Sözleşme* kabul edilmiştir. 14.04.1982 tarih ve 2658 sayılı Kanunla katılmamız uygun bulunan bu Sözleşme, 23.05.1982 tarih ve 8/4788 sayılı Bakanlar Kurulu Kararıyla onaylanarak 14.02.1983 tarih ve 17959 sayılı Resmî Gazete'de yayımlanmıştır. Zeus Sunağı ile ilgili geliştirilecek politikalar bu kapsamda değerlendirilmelidir.

Her nedense dönemin gazetelerine açık biçimde yansıtılmış olan ve herkesin gözleri önünde gerçekleştirilen bu yağmaya resmi kişi ve kuruluşların istenen ve beklenen tepkiyi yeterince vermediklerini bir görüş olarak ileri sürebiliriz. Günümüzde güncelliğini koruyan eski eser kaçakçılığı hakkında en çarpıcı örnek, yazılı ve görsel basında sıklıkla yer alan Bergama kazılarında ilişkin haberler, sadece resmi ilgili ve yetkilileri değil geniş toplum kesimlerince de yakından izlenmektedir. Yakın geçmişin bir tarihsel olayı Bergama kazı çalışmalarında yetkilendirme kararlarını devletin resmi yazışmalarından izlemek mümkün olmaktadır. Verilen izinlerin içeriği ve sınırları ile gerçekte yaşananların farkını doğru tespit etmek gerekmektedir. Konunun akademik çalışmalarla ve ayrıca, iç ve dış kamuoyu açısından güncelliğinin sağlanmasının önemli olduğunu değerlendiriyorum.

Türk-Alman dostluk ve işbirliğinin daha şeffaf, karşılıklı toplumlar nezdinde ilgi ve saygınlık görececek biçimde kabul edilebilir uluslararası hukukun temelleri üzerinde devamını sağlamak için, konu, bilimsel olarak incelenerek, objektif bakış açısıyla değerlendirilerek çözümlenmeye çalışılmıştır. Tarihi süreçte, yansıttığım ilişkiler sonucu ülkemizden çıkartılmış olan başta Bergama Sunağı olmak üzere yurdumuzdan götürülen tarihi eserlerin, ülkemize geri kazandırılması için özellikle son 10-15 yılda artan hak arayışı çabalarına bir zemin teşkil edeceği değerlendirilmiştir. Önümüzdeki 40-50 yıl içinde, Türkiye Cumhuriyeti'nin ekonomisinin gelişmesi, toplumumuzun eğitim düzeyinin artması ve o oranda hak arayışı bilincinin gelişmesi sonucu, ulusal bilim politikaları geliştiren ilgili kişilerin ve kurumların duyarlı ve etkin çalışmalarıyla Zeus Sunağı'nın anayurda getirilmesi kaçınılmaz gözükmektedir. Mustafa Kemal Atatürk'ün Türk Tarih Kurumu'nu ve Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi'ni kurmasının gerisinde yatan düşüncenin, toplumumuza ve ilgililere bu tutumu dayattığına kuşku yoktur.

KAYNAKÇA

I. Arşiv Kaynakları

- Başbakanlık Osmanlı Arşivi Meclis-i Mahsus İradeleri, (BOA İMM), Belge no: 585/3683.*
BOA Meclis-i Vükelâ Tutanakları (MV), Belge No: 00001.
BOA Maarif Nezareti Evrakı (MF. MKT), Dosya No: 91/133, 24 Şevval 1302/6 Ağustos 1885.
BOA MF. MKT, Dosya No: 92/39.14 Şaban 302/29 Mayıs 1885.
BOA Bâb-ı Âli Evrak Odası (BOA-BEO) Belge No: 002186-163926-002-001.
BOA- BEO, Belge No: 001151-086275-001-001.
BOA Maarif Nezareti Evrakı (MF. MKT), Dosya No: 92/39.14.

II. Süreli Yayınlar

Ahenk

III. Kitaplar

- BARTLET, Samuel Colfort, From Egypt to Palestine, Arno Press, A Newyorktimes Company, Newyork, 1977.*
BEYRU, Rauf, 19. Yüzyılda İzmir Kenti, Literature Yayınları, İstanbul 2011.
CEZAR, Mustafa, Sanatta Batı'ya Açılış ve Osman Hamdi Bey, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul 1971.
DAVİS, Edwin John, Anadolu, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara, 2007.
GÜNGÖR, Yüksel, Bergama Belleten 14, Bergama Kültür ve Sanat Vakfı Yayını, Bergama, 2005.
ORTAYLI, İlber, Osmanlı İmparatorluğu'nda Alman Nüfuzu, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara, 1981.
ÖZKAN, Süleyman, Osmanlı Devleti'nde Arkeolojik Kazı Çalışmaları, Ege Üniversitesi Yayını, İzmir, 2009.
PAKALIN, Mehmet Zeki, Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü, Milli Eğitim Yayınevi, C. III, İstanbul, 1986.
RADT, Wolfgang, Pergamon Antik Bir Kentin Tarihi ve Yapıları, (Çev.; Suzan Tammer), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2002.

- TAŞKIN, Sefa, *Sürgündeki Zeus: Bergama'dan Berlin'e Berlin'den Bergama'ya*, Bergama Belediyesi Yayını, İzmir, 1991.
- ULUÇAY, Alev, *Osmanlı Devleti Döneminde Bergama ve Efes'teki Kazılar*, İstanbul, 1997.
- WOOD, Alfred C., *A History of Levant*, Oxford University Press, London, 1953.
- YAŞAR, Yılmaz, *Türkiye'nin Antik Kentleri*, Yapı Endüstri Merkezi Yayınları, İstanbul, 2014.

IV. Makaleler

- BİLSEL, S. M. Can, "Zeus in Exile: Archaeological Restuation as Politics of Memory", *Working Paper Series: 13, Center for Arts and Cultural Policy Studies, Princeton University*, <https://www.princeton.edu/~artspol/workpap13.html>, (Erişim: 23. 06. 2016.)
- ÇAL, Halit, "Osmanlı Devleti'nde Asar-ı Atika Nizamnameleri," *Vakıflar Dergisi*, C. 26, 1997.
- EDHEM, Halil, "Müzeler", *I. Türk Tarih Kongresi Bildirileri*, Ankara, 1932.
- ERDEN, Atilla, "Etnografya Müzelerimiz ve Müzelerin Eğitimdeki Rolü," *I. Müzecilik Semineri*, Eskişehir, 1990.
- EYİCE, Semavi, "Arkeoloji Müzesi ve Kuruluşu," *Tanzimat'tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, İstanbul, 1985.
- KOCABAŞ, Rezzan, "Müzecilik Hareketi ve İlk Müze Okulunun Açılışı," *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, S. 21, İstanbul, 1969 .
- KUNZE, Max, "The pergamon Altar: Its Rediscovery History and Restruction" , *Museum Guide, Mainz am Rhein: Staatliche Museen zu Berlin Preubisher Kulturbesitz Antikensammlung*, 1995.
- KURULOĞLU, Fehim , "Osmanlı Devleti'nde Müzecilik", *Tarih Okulu*, S. 6, Ocak-Nisan, 2010.
- MANSEL, Arif Müfid, "Osman Hamdi Bey", *Bellekten*, C. 24, Ankara, 1960.
- ÖNDER, Mehmet, "Bergama'daki Ünlü Pergamon Tapınağı Berlin'e Nasıl Taşındı?", *Kültür 99*, Ankara, 1993.
- YILDIRIM, Recep - MARTAL, Abdullah, "Osmanlı Yönetiminin Arkeolojik Eserler Bakış Açısı", *XIII. Tarih Kongresi*, Cilt. III, Kısım, II, TTK. Ankara, 2002.

V. İnternet Kaynakları

www.kulturvarliklari.gov.tr/TR,44423/dunya-miras-listesi.html